

MATEŘSTVÍ NA DOBU URČITOU

TEMPORARY MOTHERHOOD

ZUZANA ŠALAMOUNOVÁ

RECENZE KNIHY

Šmajdová Búšová, K., & Kučera, M. (2015). *Profesionální rodičovství. Etnografická studie*. Praha: Karolinum.

Nabídku nakladatelství Karolinum v dubnu loňského roku obohatila nová publikace, jejíž přebal zdobí tradiční logo indiánské čelenky spojené s publikacemi Pražské skupiny školní etnografie. Jméno slovenské autorky Kataríny Šmajdové Búšové by sice s tímto výzkumným týmem donedávna spojil málokdo, nicméně její spoluautorství s Milošem Kučerou a zejména jejich společná monografie *Profesionální rodičovství* dokládá, že se jedná o spojení, které má své opodstatnění.

Sousloví profesionální rodičovství může na nezavěšeného čtenáře působit jako oxymoron, což ostatně konstatují sami autoři. Nejedná se nicméně o promyšlené ozvláštňení – hádanku, která by čtenáře měla nalákat otevřít knihu, neboť uvnitř nalezne odpověď. Pojmem profesionální rodiče jsou totiž na Slovensku (kde byl Šmajdovou Búšovou realizován terénní výzkum, z něhož kniha vychází) označováni zaměstnanci dětských domovů, kteří se ve svém domácím prostředí starají o nezletilé děti v ústavní péči. Profesionální rodičovství zaujalo pozici aktuálně preferované organizační formy ústavní péče, jejímž cílem má být, jednoduše řečeno, zlepšení kvality života dětí, kterým je v tomto uspořádání možné nabídnout více individuální přístup a rodinné prostředí.¹ Povinné entrée knihy proto vytváří stručný

¹ Stejný trend lze v návaznosti na novelu zákona o sociálně-právní ochraně dětí z roku 2012 sledovat také v České republice, kde však bylo namísto označení profesionální rodiče zvoleno více neutrální pojmenování profesionální pěstouni.

popis opatření právní pomoci dětem, které byly z různých důvodů odejity či vyjmuty ze své biologické rodiny, představení systému náhradní péče a zejména vysvětlení toho, jaké místo v tomto systému zastávají právě profesionální rodiny.

Vzhledem k tomu, že transformace ústavní péče orientovaná směrem k nadřazení rodinných forem výchovy nad výchovou internátní má své zastánce i odpůrce, nabízejí autoři po představení koncepce profesionálního rodičovství přehled hlavních argumentů pro a proti, které se v diskusi o působení profesionálních rodin objevují. Poté text prochází výraznou proměnou. Kvalitní, leč striktně depersonalizovanou faktografickou rešerší střídá pomyslný dialog autorů se sebou samými, v rámci něhož lze sledovat, jakým způsobem o profesionálním rodičovství uvažují oni sami. K černobílému nazírání stavu věcí se přidává třetí alternativa – autoři se nepřiklánějí ani k pojetí profesionálního rodičovství jakožto jednoznačně prospěšné péče, nevnímají je však ani jako péči, která je k neprospěchu svěřených dětí. Namísto toho uvažují o možnosti, v níž jsou obě předchozí varianty v určité dvojexpozici. Přemýšlejí nad profesionálním rodičovstvím, které sice v momentě svého završení (tzn. v souvislosti s odchodem dítěte z profesionální rodiny) je potenciálně traumatické, ale přesto může pro svěřené dítě být ku prospěchu již tím, že po určitou dobu vůbec bylo uskutečněno. Podobná reflexe pozice, kterou autoři ke zkoumanému fenoménu zastávají, stále není zavedenou uzancí českého kvalitativního výzkumu, přestože pouze v případě ozřejnění autorského stanoviska je možné posuzovat, nakolik jsou jím ovlivněny následné interpretace (viz např. McCorkel & Myers, 2003). Precizní způsob, jakým svou pozici vysvětlují Šmajdová Búšová s Kučerou, je proto zajímavým vkladem počátku knihy.

Přestože kniha nese název *Profesionální rodičovství*, pojednává primárně o profesionálním materství, resp. o vývoji dyadického vztahu mezi profesionální matkou a svěřeným dítětem. Achillovou patou dosavadních výzkumů vztahujících se k profesionálnímu rodičovství je totiž podle autorů nejasnost toho, jakou pozici (pro kterou používají označení status) ve vztahu k svěřenému dítěti zastává profesionální matka. Má být matkou, která dítěti nabízí trvalou lásku, nebo má být profesionálem, pro něhož je láska naopak indikátorem ztráty této profesionality? A jakým způsobem mají k těmto „dočasným matkám“ přistupovat svěřené děti? Právě tyto otázky předznamenávají směr, kterým se kniha prostřednictvím autorského empirického šetření dále vydává.

Pracím M. Kučery lze připisat dvě signifikantní charakteristiky. První z nich je důsledné uplatňování určitého teoretického konceptu, který slouží jako analytický i interpretační rámec. Místo ryze induktivní práce s daty tak dochází k jejich paralelnímu třídění zdola a shora, v závislosti na daném konceptu (připomeňme například studii vycházející z Woodsovy studie o hodno-

cení žáků, viz Kučera, 1995, nebo monografii propojující teorii francouzského psychoanalytika J. Lacana se vztahy ve školní třídě, 2008).² Druhá charakteristika pak spočívá v propojování etnografického designu a psychoanalytických teorií (Kučera, 1992, s. 17). Obě uvedené charakteristiky se odrážejí také v monografii *Profesionální rodičovství*. Interpretačním rámcem (nastaveným Kučerou, jak z knihy vyznívá) se v tomto případě stal koncept vývojových fází D. W. Winnicotta, jednoho ze zakladatelů dětské psychoanalýzy, který se ve své práci soustředil na podstatu raných fází vztahu mezi dítětem a matkou (případně jinou trvale pečující osobou). Winnicott, pediatr a současně psychoanalytik, ve své práci navazoval na odkaz S. Freuda a M. Kleinové a sám jej dále rozpracovával (například zavedením konceptu přechodových objektů, které dítěti v době prvního emocionálního vývoje umožňují kontakt s vnějším světem, či „dostatečně dobré“ matky, která se přizpůsobuje potřebám dítěte a svou adaptaci postupně snižuje, aby stimulovala jeho další rozvoj, viz Winnicott, 1998). Winnicottova teorie je v monografii představena poměrně stručně, nicméně způsobem dostačujícím k tomu, aby byly v základních obrysech postihnuty charakteristiky jednotlivých vývojových fází, jimiž dítě prochází. Některé dílčí aspekty vývojových fází jsou sice spíše jen zmíněny (například „držení situace“ matkou či depresivní pozice dítěte), nicméně k jejich konkretizaci dochází v kontextu interpretace získaného datového materiálu. Stejně jako Winnicottova teorie napomáhá interpretovat data, prohlubují datové segmenty porozumění Winnicottově teorii.

Následujících sto padesát stran již přibližuje kazuistiky devíti dětí svěřených do péče tří profesionálních rodin. Ve shodě s Winnicottovou teorií, v níž nemá smysl zaobírat se stavem věcí, ale soustředit se pouze na vyvíjející se dítě (1998, s. 39), autoři v rámci jednotlivých kazuistik postupují vždy od preadaptačního období dítěte, které je spojeno s jeho příchodem do rodiny, přes období adaptační, v němž dochází ke „zdomácnění“ dítěte v novém prostředí, až k období postadaptačnímu, kdy u něj začíná docházet k postupnému progresu. Detailním zachycením vývoje dětí, které byly v různém věku separované od jedné pečující osoby (zejména matky) a strávily určitý čas v rámci kolektivní ústavní péče, přitom autoři navazují na tradici zkoumání, která je u nás spojena zejména se jmény Z. Matějčka a J. Langmeiera (viz např. Langmeier & Matějček 2011, s. 173–176, kde jsou krom původních studií autorů také přehledy výzkumných šetření jejich předchůdců). Drobné epizody, z nichž jsou kazuistiky zachycené Šmajdovou Bušovou a Kučerou

² Tento postup se promítá také do některých prací Kučerových žáků (viz například provázání konceptu kulturních modelů a postojů Romů ke vzdělávání v práci M. Levínské a D. Doubka, viz např. 2013), mezi něž patří také Šmajdová Bušová.

sestavené, se přirozeně vztahují stále ke stejným tématům (usínání, přijímání potravy, fyzický kontakt, hra, interpersonální vztahy atd.). V důsledku toho začnou příběhy Petra, Davida, Lucie či Barborky po čase splývat a po prvním přečtení si čtenář jen matně uvědomuje, jakým způsobem si v profesionální rodině počínalo to které dítě. Nutno však dodat, že to při četbě není na překážku. Jednotlivé kazuistiky také dosahují rozdílné hloubky – příběhy většiny dětí jsou detailní, zatímco některé jdou více po povrchu (zejména kazuistiky z druhé profesionální rodiny, která odmítla pozorování dětí v domácím prostředí). Autoři se však nesnaží tuto skutečnost nikterak maskovat – zcela otevřeně sdělují, k jakým informacím se dostali a k jakým již přístup neměli, a čtenáři tak nezbyvá, než se přes vystupňované napětí někdy vyrovnat s otevřeným koncem.

Vedle obsahu jednotlivých kazuistik stojí za pozornost také metodologické počínání autorů. Zajímavá je již kombinace zvoleného výzkumného designu (etnografie) spolu s metodou sběru dat (hlavní metodou sběru dat se staly rozhovory s profesionálními matkami). Je zřejmé, že pokud se autoři rozhodli ohlédnout za vývojem dítěte, museli se spolehnout zejména na verbální informace poskytnuté profesionálními rodiči, resp. matkami. Vedle toho některé z dětí v době sběru dat již z profesionálních rodin odešly. Hlavní cestou k rekonstruování každodenní reality dětí se proto staly právě rozhovory s profesionálními matkami, doplněné několikerým pozorováním (v rámci dvou ze tří profesionálních rodin), jehož je však v rámci monografie využíváno výrazně méně. Kniha tak slouží jako kvalitní empirická evidence uplatnění etnografie vystavěné dominantně na rozhovorech.

Neotřelý je také způsob, kterak autoři získaná data interpretují. Často totiž nenabízejí jeden „zaručený“ výklad toho, co děti v profesionální rodině prožívají, a nesnaží se čtenáře přesvědčit, že se jedná o výklad správný. Namísto toho postupují cestou tzv. vrstvené interpretace – nabízejí několik možných vysvětlení, mezi nimiž otevřeně váhají, a vtažují čtenáře do dialogu nad tím, jak lze té které situaci rozumět. K tomu, aby se stal relevantním partnerem do diskuse o vyznění příběhů dětí, navíc čtenáři dávají možnost seznámit se krom prezentovaných úryvků s veškerými získanými daty, která jsou dostupná na webových stránkách nakladatelství Karolinum. Jedná se o postup, který je v českém prostředí vskutku ojedinělý – a s ohledem na reliabilitu kvalitativních výzkumného šetření jistě velmi inspirativní.

Jednotlivé kazuistiky jsou uzavřeny tím, jaké úkoly profesionální matky ve vztahu k tomu kterému dítěti plnily a jaký status vůči němu zastávaly. Ačkoli status není stabilním fenoménem, neboť v průběhu utváření dyadického vztahu mezi vyvíjejícím se dítětem a profesionální matkou prochází proměnami, docházejí autoři ke třem jeho finálním typům. Vzhledem k tomu, že profesionální matky jsou matkami pouze na dobu určitou, měly by udržet rovnováhu mezi osobním zaangažováním a formálním professionalismem.

Na straně matek i dětí se nicméně objevují faktory, které působí na změnu tohoto statusu a jeho vychýlení k jednomu či druhému uvedenému pólu. Z hlediska dětí se jedná zejména o snahu získat od matek „slib stálé lásky“, který je pro dítě určitou stvrzenkou toho, že z matky na dobu určitou se stane matka na dobu neurčitou. Ze strany profesionálních matek se pak jedná například o předsudky vůči biologické rodině, ztrátu obranných mechanismů vůči pokusům dítěte o změny jejího statusu, nebo na druhé straně vedoucí od rovnováhy k přílišnému profesionalismu předsudky vůči dítěti či jeho etnicitě.

Dodejme, že kýžené rovnováhy mezi osobním zaangażováním a přílišným profesionalismem, jako se ve vztahu k některým dětem zdařilo profesionálním matkám, dosáhl také tandem autorů. Příběhy, které vyprávějí, zpravidla nejsou příběhy radostné. Autoři sami je označují jako příběhy o loučení, které začíná již v okamžiku příchodu dítěte do profesionální rodiny (s. 212n.). Náročná období adaptace dětí, jejich projevy self uzavřených ve vlastním světě, stagnace či regrese ve vývoji nebo problematické navazování interpersonálních vztahů však autoři nepopisují melodramaticky, s přehnaným osobním zaangażováním, k němuž by bylo velmi snadné sklouznout. Přesto je však zřejmé jejich citlivé zaujetí pro zkoumanou problematiku.

Na posledních stranách monografie variování téhož, již důvěrně známého motivu (sledování vývojových fází dítěte) náhle končí a objevuje se krátký, působivý závěr. Novým seskupením kazuistik podle věku jednotlivých dětí se totiž vyjeví styčné plochy napříč izolovanými příběhy. Autoři samozřejmě nedospějí k jednoznačné odpovědi na otázku, zda profesionální rodiny zvolit jako preferovanou formu ústavní péče, nebo je naopak upozadit. Tuto otázku si koneckonců ani nekladli. Svým šetřením však poukazují na to, za jakých okolností může být pro děti toužící po „slibu stálé lásky“ zážitek „téměř mateřské lásky“ ze strany profesionální matky velmi cenný a „hojivý“, a kdy by naopak mělo být umístění do profesionální rodiny zvažováno. Jejich závěry o časovém ohraničení lhůty, po kterou jsou matky s to udržet rovnováhu mezi osobním zaangażováním a přílišným profesionalismem, o výrazné regresi v důsledku přerušování profesionální péče z důvodů čerpání dovolené, o tom, jakou roli sehrává předcházející zkušenost dětí s rodinným prostředím na jejich snahu o získání „slibu stálé lásky“ v profesionální rodině, pak mají ve vztahu k uvažování o instituci profesionálního rodičovství silnou výpovědní hodnotu, která může být zúročena jak v rámci praktického uvažování o podobě profesionální péče, tak v rámci dalších výzkumů, které se vydají stejným směrem.

V loňském roce se v nabídkách knihkupectví objevila řada nových pedagogických a psychologických titulů. Monografie *Profesionální rodičovství*, jež se pohybuje na pomezí psychologie, pedagogiky a sociologie výchovy a nabízí také zajímavý metodologický přesah, nicméně patří mezi ty, které stojí za pozornost.

Literatura

- Doubek, D., & Levínská, M. (2013). Schémata a výzkum přístupu k výchově ve vyloučených lokalitách. *Studia paedagogica*, 18(1), 77–96. doi:10.5817/SP2013-1-5.
- Kučera, M. (2008). *Formy citů: Lacanovská teorie*. Praha: Karolinum.
- Kučera, M. (1995). *Popisy žáků: Typy, nebo stereotypy?* Retrieved from <http://kps.pedf.cuni.cz/etnografie/vyzkum/Typy/kucera.pdf>.
- Kučera, M. (1992). Školní etnografie. Přehled problematiky. *Studia paedagogica* 8. Praha: Pedagogická fakulta univerzity Karlovy v Praze.
- Langmeier, J., & Matějček, Z. (1963). *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Karolinum.
- McCorkel, J., & Myers, M. (2003). What difference does difference make? Position and privilege in the field. *Qualitative Sociology*, 26(2), 199–231.
- Winnicott, D. W. (1998). *Lidská přirozenost*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J. Koco.